

6 ตลาฯ : เงามีชีขาวกับดวงอาทิตย์สีดำ

1.

“ที่มันยี่ดยาว รู้รีเปล่านั้นเป็นยังไง เราถ่วงหรือใครถ่วงกันแน่”

พลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ สวมเชิ้ตทรงซาฟารีสีเหลืองพาสเทล จับคู่กับกางเกงผ้าสีขาว คู่สีของเสื้อและกางเกงเหมือนสีท้องฟ้ากับก้อนเมฆในวันอากาศดี ริมฝีปากคาบไปบีบไม้ระหว่างพูดคุยกับผู้ต้องหาคดี 6 ตลาฯ ที่เพิ่งได้รับอิสรภาพ นักข่าวยื่นล้อมจดถ้อยคำสนทนาระหว่างนายกรัฐมนตรีกับจำเลยลงในสมุดขนาดฝ่ามือ เข้ารุ่งขึ้นถ้อยคำเหล่านี้คงปรากฏในหนังสือพิมพ์หลายฉบับ

“ผมว่าพยานมันเยอะ ฝ่ายโจทก์เองก็เยอะ ตามธรรมดาการพิสูจน์คดีในศาลก็ต้องใช้เวลานานอยู่แล้ว” สุธรรม แสงประทุม ตอบแทนผู้ต้องหาคดี 6 ตลาฯ ทั้ง 18 คนที่นั่งอยู่ที่โต๊ะอาหาร วันนั้นตรงกับวันที่ 17 กันยายน 2521

“ไม่มีใครถ่วง?” พลเอกเกรียงศักดิ์ถามแทรก เหมือนรอคำตอบที่ต้องการ

“ไม่มีใครถ่วง แต่ที่โจทก์เขานำสืบมันไม่มีอะไรเลย ไม่ได้เกี่ยวกับพวกผมเลย ผมก็ว่าแปลก ทำไมต้องเสียเวลาถึงขนาดนั้นในการนำพวกผมกลับคืนสู่..”

เปลวไฟถูกแรงลมดูดดึงเข้าไปสัมผัสใบยาสูบในไปป์ เขาโยนกำนัไม้ขีดลงในกระถางแก้วหลังจากใบยาสูบติดไฟ

“ไม่มีส่วนไหนที่เป็นความผิดของพวกเขาเลย” สุธรรม ย้ำอีกครั้ง

“ก็ลืมกันไป ลืมให้หมด”

พลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ ยังคาบไปป์ไม้ไว้ที่ริมฝีปาก ยกมือทั้งสองข้างไปด้านหลัง เหมือนโกยอากาศไปช้อนไว้ แต่ช้อนได้เสี้ยวที่ไหน – อากาศ

“เหมือนฝันไปนั่นแหละ”

“ฝันร้าย..” สุธรรม ต่อดำที่ยังไม่สมบูรณ์ เสียงหัวเราะประสานกันขึ้นมา เราไม่มีทางรู้หรอกว่า หลายเสียงหัวเราะหลังสิ้นคำ ‘ฝันร้าย..’ มีความหมายเช่นใด

“โยนมันทิ้งไป เขายังไงนะ เอาความขมขื่นไปทิ้งแม่โขง” พลเอกเกรียงศักดิ์ว่า

แต่แม่น้ำทุกสายไหลคืนสู่ทะเล

ก่อนจากลาในเช้าวันนั้น ผู้ต้องหาคดี 6 ตุลา ยืนถ่ายรูปพร้อมกับนายกรัฐมนตรี ภาพใบนี้ถูกบันทึกไว้ยามเช้าวัน

ที่ 17 กันยายน 2521 สองวันหลัง ‘พระราชบัญญัตินิรโทษกรรมแก่ผู้ซึ่งกระทำความผิดในการชุมนุมในมหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์ ระหว่างวันที่ 4 ถึงวันที่ 6 ตุลาคม 2519’ ผ่านสภาหนึ่งวันหลังจากผู้ต้องหาคดี 6 ตุลา ได้รับอิสรภาพ

หนุ่มสาวหลายคนในภาพผันแปรกลายเป็นวัยชรา ใครบางคนคิดทบทวนหาคำตอบให้กับตนและสังคมวงกว้างต่อเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 มาตั้งแต่วันนั้นตราบวันนี้ แม้คำตอบยังคงคลุมเครือ ประวัติศาสตร์ยังไม่ถูกชำระ และใครบางคนต้องหลีกเลี่ยงหนีภัยการเมืองหลังรัฐประหารในปี 2557 ใครบางคนหลีกเลี่ยงสัน โดษหายเข้าไปในความเงิบ

และที่ตรงตำแหน่งแถวหน้า ลำดับที่สองจากทางขวา เด็กหนุ่มเชื้อสายจีนร่างเล็กสวมเสื้อเชิ้ตสีขาว กางเกงแบบมีจีบ เขาเป็นคลื่นลูกหลังที่พยายามหนุนตันคลื่นลูกหน้า แต่อีก 40 ปีต่อมา เขากลายเป็นคลื่นลูกหน้าที่ถูกหนุนตันจากคลื่นลูกหลัง

2.

“คนจีนมีคำพูดหนึ่งว่า ‘คลื่นในแยงซี คลื่นหลังต้องดันคลื่นหน้า’ เพราะคลื่นลูกหน้าที่มาก่อน มันหมดแรงแล้ว คลื่นลูกหลังก็ต้องหนุนดันคลื่นลูกหน้า แบบนี้ไปเรื่อยๆ เพราะฉะนั้นก็ต้องมีคลื่นข้างหลังดันขึ้นมาเรื่อยๆ แต่ถ้าคลื่นข้างหน้าไม่รวมกับคลื่นข้างหลัง ก็ต้องโดนคลื่นลูกหลังกลบ กลบเสร็จแล้วก็ต้องโดนประณามใน history”

16 กันยายน 2562 เราเดินทางไปยังบ้านของ วิโรจน์ ตั้งวาณิชย์ ชายอายุ 70 ยังคงกระปรี้กระเปร่ากับชีวิตและการเดินทาง เขาจะเดินทางไปอินเดียในอีกสองวัน

แต่ในวันที่ 16 กันยายน 2521 เขายังหนุ่มเกินไปสำหรับความคิดเตรียมใจที่จะตาย แต่ไม่เด็กจนเกินไปหากจะสิ้นหวังกับชีวิต โดยเฉพาะชีวิตที่ถูกจองจำมาเกือบ 2 ปี เป็น 1 ใน 18 ผู้ต้องหาคดี 6 ตุลา เพื่อนเพิ่งถูกฆ่า ทารุณอย่างโหดเหี้ยม และความจริงยังคงมีสถานะสาบสูญ

“ประมาณดีสีกว่า ระเบิดลูกแรกลงในธรรมศาสตร์” วิโรจน์เริ่มต้นเล่าเหตุการณ์ 6 ตุลาด้วยระเบิดเอ็ม.79 ลูกแรกที่ถูกยิงมาจากฝ่ายตำรวจนอกมหาวิทยาลัย ระเบิดตกลงกลางผู้ชุมนุมที่สนามฟุตบอล ระเบิดลูกนั้นปลิดชีวิตผู้ชุมนุม 4 คน [i]

สถานีวิทยุยานเกราะรายงานว่า พล.ต.ประमाण อติเรกสาร รอง
นายกรัฐมนตรี ยื่นคำขาดต่อ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช นายก
รัฐมนตรีในช่วงเวลานั้น ให้รัฐบาลดำเนินการตามกฎหมายต่อ
คนท. ที่หมิ่นพระบรมเดชานุภาพอย่างเด็ดขาด

สุธรรม แสงประทุม กรรมการ คนท. และตัวแทนชุมนุมนาฏศิลป์ฯ
เดินทางไปพบนายกรัฐมนตรี เพื่อแสดงความบริสุทธิ์ใจในเช้าวัน
ที่ 6 ตุลาคม 2519 แต่ถูกเจ้าหน้าที่ควบคุมตัว

“ฉันไม่ได้เห็นเหตุการณ์ที่เกิดในธรรมศาสตร์เลยนะ ตอนนั้น
ฉันกับเจ๊ียบ (อภิพันธ์ บัวหักดี) คลานออกไปจากตึก อมธ.
คลานผ่านตึกโดม แล้วก็คลานไปออกประตูฝั่งท่าพระจันทร์
ร้อยโทธีรชัย เจริญเจริญ มารับพวกเราไปที่บ้านของ
ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช ที่ซอยเอกมัย ฉันจำได้ว่าพวกเราเข้าไป
ในบ้าน แต่สุธรรมบอกว่าพวกเราไม่ได้เข้าไป เมื่อถึงบ้านของ
ม.ร.ว.เสนีย์ เจ้าหน้าที่ก็จับพวกเราล็อกกุญแจมือแล้วก็ส่งตัว
ไปที่กองปราบ พวกเราอยู่ในกองปราบ 7 วัน ไม่รู้ว่าเกิดอะไร
เลย มีดแปดด้าน จากตรงนั้นก็ถูกฝากขังที่คุกบางขวาง นี่คือ
ภาพที่พวกเราได้เห็น...แค่นี้เอง เราไม่เห็นที่เกิดอะไรขึ้นที่
ธรรมศาสตร์”

ในวันที่ 17 ตุลาคม 2519 มีการประกาศใช้คำสั่งคณะปฏิรูป
การปกครองแผ่นดิน ฉบับที่ 28 แก้ไขอำนาจเรื่องการควบคุม
ตัวผู้ต้องหากรณี 6 ตุลาคม 2519 ให้ศาลมีอำนาจสั่งขังได้ครั้ง
ละ 30 วัน รวมแล้วไม่เกิน 180 วัน กระทั่งวันที่ 1 กุมภาพันธ์
2520 เจ้าพนักงานสอบสวนแจ้งข้อหากับผู้ต้องหาทั้ง 18 คน ว่า
มีการกระทำความผิดเป็นคอมมิวนิสต์

พวกเขาถูกคุมขังตามกฎหมายคอมมิวนิสต์ โดยมีอำนาจคุมขังได้
30 วัน หากสอบสวนไม่เสร็จก็ขออนุมัติอธิบดีกรมตำรวจขังได้

60 วัน หากสอบสวนไม่เสร็จก็ขออนุญาตศาลขังได้อีกครั้งละ 90 วัน ไม่เกิน 3 ครั้ง

ผู้ต้องหา 18 คน ถูกฟ้องโดยอัยการเขตอำนาจของศาลทหารตามกฎหมายอัยการศึกในฐานะเป็นคอมมิวนิสต์และฐานอื่นๆ โดยโจทก์คืออัยการศาลทหารกรุงเทพ และมีอัยการผู้ร่วมรับผิดชอบ คือ พันเอกอุทัย ปะละคามิน, พันตรีชาญพิชญ์ พรหมปริชาวุฒิ และร้อยเอกวิรัตน์ บรรเลง ในส่วนของจำเลยทั้ง 18 คนมีทนายความคือทนายทองใบ ทองเปาด์ ผู้เป็นหัวเรือใหญ่ในการต่อสู้คดีความ รวมถึงทนายความอาสา รวมทั้งสิ้น 44 คน

คดีประวัติศาสตร์ 6 ตุลาคม 2519 ถูกฟ้องเป็นคดีดำที่ 253ก./2520 ในวันที่ 25 สิงหาคม 2520 จำเลยได้แก่ นายสุธรรม แสงประทุม กับพวกรวม 18 คน โดยทั้ง 18 คนถูกตั้งข้อหาหนักรวม 11 ข้อหา^[ii]

กว่าภาพความรุนแรงที่เกิดในเช้าวันที่ 6 ตุลา จะเดินทางไปหาจำเลยซึ่งเป็นฝ่ายถูกกระทำได้เห็น ก็ตอนที่พวกเขาถูกจองจำและนำตัวไปพิจารณาคดีในศาลทหาร

“มาเห็นอีกที่หนึ่งตอนที่อยู่ศาลทหาร พี่ทองใบ (ทองเปาด์) แอบเอาภาพมาให้เราดู เราถึงเห็นความทารุณ มีการเอาลิ้มตอกช่องคลอดผู้หญิง ผู้หญิงถูกบังคับให้ถอดเสื้อ แต่ภาพที่โดนลิ้มตอกช่องคลอด พวกคุณเห็นใช่ไหม ภาพคนลากศพไปแขวนที่ต้นไม้ในสนามหลวง ภาพนำศพไปนั่งยาง ภาพนั้นน่ากลัวมาก”

คล้ายมีเปลวไฟในดวงตาชายอายุ 70

3.

“พอเกิด 6 ตุลา ทุกอย่างมืดมัวไปหมด”

ลัดดาวัลย์ ตันติยาพิทักษ์ ย้อนความทรงจำกลับไปช่วงหลัง เหตุการณ์ 6 ตุลา ค.ศ. 2519 แต่เงาสีดำของ 6 ตุลาได้เกิดขึ้นมาก่อนหน้านั้นแล้ว

การใช้ความรุนแรงสังหารนักศึกษาและขบวนการประชาชนเริ่มปรากฏมาตั้งแต่ปี 2517 การลอบยิงผู้นำและนักศึกษากลายเป็นเรื่องสามัญ กลุ่มอัมรินทร์พาลคุกคามการเคลื่อนไหวของขบวนการนักศึกษา เจ้าหน้าที่รัฐไม่เคยดำเนินการจับกุม กลไกของรัฐยินยอมให้ความรุนแรงเกิดขึ้น นอกจากการสังหารหมายเอาชีวิต ยังมีการจับกุมนักศึกษาและประชาชนด้วยข้อหาคอมมิวนิสต์ [iii]

วิชัย เกษศรีพงศ์ษา และ ชุมพร ทুমไผ่ ถูกทารุณจนตายระหว่างออกติดโปสเตอร์ประท้วงต่อต้านพระถนอมในวัน ที่ 24 กันยายน 2519 ศพของทั้งสองถูกนำไปแขวนค้ำไว้ที่ประตูทางเข้าบริเวณหมู่บ้านแห่งหนึ่งที่จังหวัดนครปฐม ทั้งสองเป็นสมาชิกแนวร่วมต่อต้านเผด็จการแห่งชาติ ตำรวจสืบสวน บิดเบือนสาเหตุว่ามาจากการผิดใจกับคนในที่ทำงาน และตัดสินบนนักข่าวท้องถิ่นให้เจียบ [iv]

ต้องใช้เวลาอีก 41 ปี สังคมไทยจึงจดจำได้ว่า ช่างไฟฟ้าทั้งสองมีใบหน้า ชีวิต ครอบครัว และความใฝ่ฝัน ผ่านภาพยนตร์สารคดี สองพี่น้อง [v]

หลังการสังหารสองช่างไฟฟ้า ศนท. และกลุ่มต่างๆ นัดชุมนุมประท้วงที่สนามหลวงในวันที่ 29 กันยายน 2519 ประชาชนร่วมชุมนุมแม้ระหว่างการชุมนุมจะมีผู้อ้างตัวว่ารักชาติมาตั้งเครื่องขยายเสียงกล่าวโจมตี ศนท. อย่างหยาบคาย จนตำรวจต้องไป

ขอร้องให้เลิกและกลับไปเสีย [vi]

การชุมนุมยังคงดำเนินต่อไป แม้ฝนจะตกแทบทุกวัน และถูกคุกคามจากกลุ่มกลุ่มกระหิ๊งแดง นักเรียนอาชีวะ และกลุ่มประชาชนผู้อ้างว่าตนรักชาติ

“นี่เป็นเรื่องธรรมดาเหลือเกิน ตลอดเวลาที่เราชุมนุมมานี้ ไม่มีวันไหนเลยที่ฝนไม่ตก” สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล กล่าวผ่านไมโครโฟนแก่ผู้ร่วมชุมนุมที่ท้องสนามหลวง

ฝนตกหนัก ฝนเดือนตุลา

ช่วงหัวค่ำ 19.30 น. ผู้ชุมนุมเคลื่อนย้ายเข้ามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พวกเขาประกาศไม่สลายการชุมนุมจนกว่าพระถนอมจะออกจากประเทศ เสียงถั่งน้ำมันที่ถูกใช้ตั้งเวทีหลายใบถูกกลิ้งบดไปกับพื้นถนน ช้ามฝั่งเข้าไปจัดชุมนุมในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

“ได้ยินเสียงเคลื่อนเวทีเข้าธรรมศาสตร์ เขาช่วยกันกลิ้งถั่งน้ำมันเข้าไป... โอ้โห เสียงมันดังสนั่นหวั่นไหว น่ากลัวเหมือนกันนะ แต่ตอนนั้นเราไม่ได้คิดอะไร แม้มีเสียงปืนยิงโป้งป้าง ก็ไม่ได้รู้สึกอะไร เพราะเราก็อายุรุ่น แต่พอได้ยินเสียงที่เขาผลักถั่งน้ำมันที่จะใช้ตั้งเวทีในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เสียงมันน่ากลัวมาก”

เสียงถั่งน้ำมันบดครูดบนพื้นถนนยังชัดเจนในโสตทรงจำของลัดดาวัลย์

หนังสือพิมพ์บางกอกโพสต์ ฉบับวันที่ 5 ตุลาคม 2519 ลงรูปนักศึกษาแสดงละครเสียดสีเหตุการณ์สังหารช่างไฟฟ้าที่ถูกนำศพไปแขวนที่นครปฐม นักศึกษาสองคนนั้นคือ อภินันท์ บัวหรรษา

นักศึกษา ปี 2 คณะรัฐศาสตร์ กับวิโรจน์ ตั้งวานิชย์ นักศึกษา ปี 4 คณะศิลปศาสตร์ ก่อนที่หนังสือพิมพ์ดาวสยามจะนำภาพจากหนังสือพิมพ์บางกอกโพสต์ไปขยายผล เสนอข่าวในทำนองว่า นักศึกษาจงใจดูหมิ่นรัชทายาท

ในวันเดียวกันนั้น ลัดดาวัลย์ เดินทางกลับบ้าน แต่ วนิดา ตันติยาพิทักษ์ พี่สาวของเธอตัดสินใจอยู่ร่วมชุมนุมต่อที่ธรรมศาสตร์ กระทั่งรุ่งเช้าวันที่ 6 ตุลาคม ลัดดาวัลย์ ตื่นขึ้นมาพร้อมเสียงร้องเฮดังระงมถนนละแวกบ้าน

“รถบรรทุกขนาดเล็กที่วิ่งผ่านหน้าบ้านเต็มไปด้วยคนที่ขึ้นไป ร้องเชียร์เฮลั่น เหมือนพวกเขาได้รับชัยชนะ พ่อแม่ก็ตื่นตระหนก เพราะข่าวทางวิทยุและโทรทัศน์รายงานในลักษณะเจ้าหน้าที่ปราบปรามนักศึกษาได้แล้ว จัดการคอมมิวนิสต์ได้แล้ว เราก็อยากออกไปดู แต่พ่อแม่ก็ไม่ให้ออกไป”

หลายวันหลังจากนั้น พี่สาวส่งข่าวมาบอกว่า เธอปลอดภัยดี แต่ยังคงต้องหลบซ่อนตัวต่อไป

4.

จับทุรีรับฟังข่าวสารจากกรุงเทพมหานครแบบวันเวย์ ที่นั่นมีเด็ก
ชายคนหนึ่งรับฟังข่าวสารเหล่านี้ หลายปีต่อมาเขาจะกลายเป็นนัก
ข่าวนักหนังสือพิมพ์ คลุกคลีกับการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม
และเมื่อถึงวันนั้น เขามองย้อนกลับมาหาอดีตของตนและเมื่อวาน
ของประเทศ เพื่อทำความเข้าใจสถานการณ์ตามที่เป็นจริง

“สมัยนั้นผมดูทีวีขาวดำ คลื่นเสียงและสัญญาณภาพจะดังซ่าๆ

ฟังวิทยุของรัฐ อ่านหนังสือพิมพ์ แต่การสื่อสารในสมัยนั้นเป็นลักษณะกรุงเทพมหานครไม่เหมือนวันนี้ที่เราอยากรู้อะไรก็สามารถค้นหาได้ด้วยตนเอง”

สรกุล อดุลยานนท์ เดินทางกลับไปจันทบุรีผ่านความทรงจำในหัวเวลาก่อน 6 ตุลาคม 2519 ตอนนั้นเขายังอยู่ในวัยเยาว์

“สิ่งที่ผมรับรู้เกี่ยวกับ 6 ตุลาล้วนมาจากข่าวสารจากภาครัฐ หนังสือพิมพ์จากฝั่งรัฐ ข้อมูลที่ได้รับก็ทำให้มองเห็นว่านักศึกษาเป็นตัวร้าย ผมก็รู้สึกแบบนั้น ผมในวัยนั้นอยู่ในระบบการศึกษาแบบนั้น ผมจึงเชื่อว่าเป็นนักศึกษาเป็นตัวร้าย”

“พวกเวียดนามซึ่งเป็นคอมมิวนิสต์ก็น่ากลัว ในธรรมศาสตร์มีอุโมงค์ลับใต้ดิน มีการช่ongsุมอาวุธ มีการยิงต่อสู้ทำให้เจ้าหน้าที่รัฐบาลเจ็บล้มตาย นำไปสู่การล้อมปราบ”

คือความรู้ในวัยเยาว์ต่อ 6 ตุลา ของนักข่าวและคอลัมนิสต์ที่มีนามปากกา ‘หนุ่มเมืองจันท์’

ภาพเหตุการณ์ล้อมปราบนักศึกษาในเช้าวันที่ 6 ตุลาคม เผยแพร่ผ่านสถานีโทรทัศน์ช่อง 9 บันทึกโดย สรรพสิริ วิรัชศิริ สื่อมวลชนผู้ล่วงลับ สรกุลเป็น 1 ในหลายคนในประเทศนี้ที่ได้เห็นเหตุการณ์ในเช้านั้น

“ผมจำได้ว่าดูภาพที่ อ.สรรพสิริ บันทึกเผยแพร่ออกช่อง 9 ตอนนั้นไม่ได้รู้สึกว่าการกระทำนั้นเป็นด้านลบ แต่รู้สึกว่าเหตุการณ์มันรุนแรงกว่าที่ผมรับรู้ แต่เราก็มองว่านักศึกษาเป็นผู้ร้าย”

6 ตุลาคม 2519 ถูกบันทึกว่าเป็นการสังหารหมู่กลางเมือง แต่ไม่ปรากฏผู้กระทำความผิด มีเพียงนักศึกษาและประชาชนเสียชีวิตอย่างน้อย 40 ราย เป็นหญิง 4 ราย ชาย 32 ราย (ยังไม่ทราบชื่อจนทุกวันนี้จำนวน 6 ราย) และอีก 4 รายสภาพศพถูกเผาจนไม่สามารถระบุอัตลักษณ์ได้ ตัวเลขอย่างเป็นทางการระบุว่า มีนักศึกษา ประชาชนถูกจับกุมในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เฉพาะในวันที่ 6 ตุลาคม 2519 ทั้งสิ้น 3,094 คน เป็นชาย 2,432 คน และหญิง 662 คน

เย็นวันเดียวกันนั้น คณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน นำโดย พลเรือเอก สงัด ชลออยู่ ทำรัฐประหาร นักศึกษาและประชาชนที่ถูกจับกุมจะต้องเข้าสู่กระบวนการยุติธรรมภายใต้คำสั่งของคณะรัฐประหารที่เรียกกันต่อมาว่า “กฎ 6 ต.ค. 2519” [\[vii\]](#)

คณะรัฐประหาร มีคำสั่งออกมาอีกหลายฉบับ ฉบับที่ 14 ระบุว่า “ศาลทหาร” ตามคำสั่งที่ 8 ให้หมายถึง “ศาลทหารในเวลาไม่ปกติ” หนึ่งสัปดาห์ถัดมา คำสั่งของคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินฉบับที่ 22 กำหนดข้อหา “ภัยต่อสังคม” ขึ้นมา บุคคลที่เป็นภัยต่อสังคมในสายตาของคณะรัฐประหารนั้นหมายรวมถึงบุคคลที่มีพฤติกรรม “ยุยง ปลุกปั่น ใช้หรือสนับสนุนให้ประชาชนก่อความวุ่นวายหรือก่อความไม่สงบขึ้นในเมือง”, “กระทำด้วยประการ ใด ๆ ให้ประชาชนเสื่อมใสหรือเห็นคล้อยตามในระบอบการปกครองอื่นอันมิใช่การปกครองระบอบประชาธิปไตย โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข” และ “ร่วมกันหยุดงาน หรือปิดงานงดจ้างโดยไม่ชอบด้วยกฎหมาย”

มีการประมาณการว่าหลัง 6 ตุลา มีผู้ถูกจับกุมด้วยข้อหาภัยต่อสังคมมากถึง 8,000 คน ในจำนวนนั้นมีทั้งแพทย์ ครู นักศึกษา พระภิกษุ ชาวนาชาวไร่ และนักสหภาพแรงงาน

“ตอนนั้น กศส. เริ่มรวมตัวกันตั้งแต่ปี 2518” ลัดดาวัลย์ หมายถึง กลุ่มประสานงานศาสนาเพื่อสังคม เป็นการรวมกลุ่มกันของ ศาสนิกชนในทุกศาสนาทั้งพุทธ คริสต์ อิสลาม เพื่อเคลื่อนไหวในเรื่องสิทธิมนุษยชนในประเทศไทย การรณรงค์ในประเด็นสิทธิมนุษยชนเริ่มขึ้นหลังเหตุการณ์ 6 ตุลา องค์กรที่มีบทบาทโดดเด่น กลายเป็นองค์กรทางด้านศาสนา [\[viii\]](#)

“ผู้หลักผู้ใหญ่เขาก็คุยกัน จึงตั้งสำนักงานขึ้น ตอนนั้นผู้คนถูกจับกุมจำนวนมาก ทุกอย่างมันมืดมัวไปหมด เราก็เข้าร่วมกับ กศส. เพื่อดูว่าเกิดอะไรขึ้น พวกเราสามารถช่วยเหลืออะไรได้บ้าง แนวคิดตอนนั้นคือใช้ศาสนาเชื่อมรอยร้าว เพราะว่าสังคมแตกแยกกัน คนก็หนีเข้าป่าเยอะ ไม่เฉพาะนักศึกษา นะ ผู้นำชาวนาก็มี ผู้นำแรงงานก็มี ประชาชนที่มีความตื่นตัวก็อยู่ไม่ได้ เพราะเขาปราบหนักมาก มันทมิฬมาก มันเหี้ยมโหด ไม่คิดว่าคนไทยจะทำได้ขนาดนี้ นึกถึงภาพแล้วก็..”

ลัดดาวัลย์หยุดเล่า ละเว้นการบรรยายภาพนั้นออกมา กักเก็บไว้ในห้วงคำนึงของตนแต่เพียงผู้เดียว

6.

“ในตอนนั้นคิดว่าเราต้องทำใจ โดยเฉพาะเมื่อพลเอกฉลวด ถูกยิงเป้า เราก็เตรียมใจเลย”

วิโรจน์ หมายถึงถึงช่วงเวลา 5 เดือนแรกที่ถูกจองจำ และพลเอกฉลวด หิรัญศิริ คือผู้นำกลุ่มนายทหารที่พยายามทำรัฐประหารเมื่อวันที่ 26 มีนาคม พ.ศ. 2520 แต่ไม่สำเร็จ พลเอกฉลวดถูกส่งเข้ามาจองจำร่วมกับนักโทษการเมือง 6 ตุลาที่คุกบางขวางได้เพียง 21 วัน ในวันที่ 21 เมษายน 2520 พลเอกฉลวดถูกตัดสิน

ยิงเป้าด้วยมาตรา 21 [ix]

“ยิงเป้าต่อหน้าต่อตาเราเลย เราก็เตรียมใจว่า มันเป็น
อุดมการณ์ของการต่อสู้ การต่อสู้ไม่ได้โรยด้วยกลีบกุหลาบ”

วิโรจน์ว่า

แต่อีก 18 เดือนต่อมา ในเช้าวันที่ 16 กันยายน 2521 วิโรจน์
กับผู้ต้องหาคดี 6 ตุลาอีก 18 คนได้รับการปล่อยตัวจากกฎหมาย
นิรโทษกรรม หลังจำคุกมากกว่า 2 ปี ผ่านกระบวนการพิจารณา
ตามระบบศาลทหาร มีการสืบพยานทั้งฝ่ายโจทก์กว่า 400 ปาก

“ช่วงที่พวกเราขึ้นศาลทหาร ฉันจำได้ว่านักข่าวต่างประเทศมา
กันเยอะมาก สำนักข่าวใหญ่ๆ มากันหมด CNN ก็มา ฉันปีน
ขึ้นไปบนโต๊ะแล้วพูด “they shackle me” ชี้ชูตรวนขึ้นมาให้
เขาดู (หัวเราะ) ตอนนั้นสูตรกรรมก็ไม่พูดภาษาอังกฤษ ฉันก็
เหมือนกับเป็น speaker ของกลุ่ม ธงชัยยังไม่ได้ไปเมืองนอก
เขาก็ยังไม่พูดภาษาอังกฤษ แต่ตอนนี้ธงชัยพูดภาษาอังกฤษ
เก่งกว่าฉันแล้ว (หัวเราะ)

“วันหนึ่ง พี่ทองใบถือภาพถ่ายคนชูป้าย ‘Free ส
ธรรม’ ‘Free วิโรจน์’ ที่นิวยอร์กมาให้เราดู เราก็อึ้งตายแล้ว
ชื่อฉันไปอยู่นิวยอร์กเลยเธอ แล้วก็มีคนมาทาบทามให้แม่
ของฉันเป็นฐานะตัวแทนครอบครัวของ 18 ผู้ต้องหาไป
นิวยอร์ก เพื่อที่จะไปเรียกร้องนานาชาติกดดันรัฐบาลให้ปล่อย
ตัวพวกเรา เพราะมีแม่คนเดียวที่พูดภาษาอังกฤษได้ แต่แม่
เป็นโรคหัวใจ ก็ไม่กล้าบินไป” วิโรจน์เล่า

การรณรงค์ในประเด็นสิทธิมนุษยชนเริ่มขึ้นหลังเหตุการณ์ 6 ตุลา
องค์กรที่มีบทบาทโดดเด่นกลายเป็นองค์กรทางด้าน
ศาสนา ดร. โกศล ศรีสังข์ เลขาธิการสภาคริสตจักรใน

ประเทศไทย ได้ทำหนังสือถึงธานินทร์ กรัยวิเชียร นายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 31 สิงหาคม 2520 เรียกร้องให้โอนคดี 6 ตุลาจาก ศาลทหารไปให้ศาลพลเรือนพิจารณาพิพากษา และเปิดให้จำเลย มีทนายความได้ สั่งพระราชบัญญัติเลื่อน หมั้นทรัพย์ ประธานกลุ่ม ประสานงานศาสนาเพื่อสังคม (กศส.) เรียกร้องไปยังนายกรัฐมนตรี สนับสนุนให้มีการพิจารณาคดี 6 ตุลาในศาลพลเรือน รวมทั้งให้มีการประกันตัวผู้ต้องหาได้ ด้านนายจอห์น ทากาจิมะ เลขาธิการสภาคริสตจักรแห่งชาติญี่ปุ่น ส่ง โทรเลขถึง นายกรัฐมนตรีไทย ขอให้พิจารณาคดี 6 ตุลาในศาลพลเรือน และขอให้ พลเมืองญี่ปุ่นที่ สนใจคดีนี้เข้าพบหากมาเยือนญี่ปุ่น[x]

หลังเหตุการณ์ 6 ตุลา บ้านริมคลองแสนแสบหลังหนึ่งหลบซ่อน ภารกิจที่กำลังทำอยู่ในซอยสุขุมวิท 39 ที่นั่น ลัดดาวัลย์นั้งพิมพ์ ข้อมูลการละเมิดสิทธิมนุษยชนในประเทศไทยช่วงปี2520-2521 ที่ถูกรวบรวมมาจากคนทำงานในเครือข่าย กศส. เพื่อส่ง ข่าวสารนี้ไปยังองค์กรระหว่างประเทศ

“เราเริ่มต้นจากการนำความจริงมาตีแผ่ ว่าเกิดอะไรขึ้น เราไม่ได้ไปวิเคราะห์ว่า ใครถูกใครผิด แต่พยายามรวบรวมข้อมูล และสถานการณ์การละเมิดสิทธิมนุษยชนอย่างรุนแรงใน ประเทศไทย มีการเซ็นฆ่า มีคนถูกนำตัวขึ้นศาลทหาร ตอนนั้น ประเทศอยู่ภายใต้กฎอัยการศึก มีคำสั่งคณะปฏิรูปอะไรเยอะแยะไปหมด โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีกฎหมายภัยสังคม ใครซ่า หน่อยใครเปรี้ยวหน่อยจะถูกจับเข้าคุก”

ลัดดาวัลย์เล่า

“ผู้ปกครองในยุคนั้นแบ่งเป็น 2 สาย สายเหยี่ยวกับสายพิราบ”

วิโรจน์ เล่าว่า หลัง 6 ตุลา ประเทศไทยถูกกดดันจากนานาชาติ

และเกิดความขัดแย้งในหมู่ผู้นำทางทหาร “สายเหยี่ยวที่เปิดหน้า ออกสื่อก็คือ พลตรีสุดสาย หัสติน สายพิราบคือ พลเอกสายหยุด เกิดผล สายพิราบบอกว่าต้องปล่อยคนออกมาจากป่า ต้องเอากลับมาเรียนหนังสือ เพื่อให้ civil war หายไป ส่วนสายเหยี่ยวบอก ไม่ได้! พวกในคุกต้องยิงทิ้ง พวกในป่าปราบแม่งให้ราบ ในที่สุดสายพิราบชนะ

“เขาก็สู้กันนาน สู้กันเป็นปี ระหว่างที่เขาสู้กันนี้ก็มีสัญญาอนุญาตส่งมา จิมมี คาร์เตอร์ (ประธานาธิบดีสหรัฐในเวลานั้น) ส่งผู้แทนกับ โรสลิน คาร์เตอร์ สุภาพสตรีหมายเลข 1 มาเยี่ยมพวกเราในคุก บางช่วง มาดูสภาพการณ์ของพวกเรา ฉันก็เป็นล่ามให้สุธรรม (แสงประทุม) ฉันก็เล่าให้พวกเธอฟังว่า ต้องกินน้ำจากแม่น้ำเจ้าพระยาโดยเอาสารส้มมาแกว่งก่อนดื่มทุกครั้ง ฉันก็กินอย่างนี้แหละ ฉันซีไหล จนไม่เป็นอะไร จนกระทั่งเดี๋ยวนี้ อาจารย์วิโรจน์ ภูมิคุ้มกันดีมาก เพราะภูมิคุ้มกันฉันมาจากบางขวาง

“เขาถามคำถามสุดท้าย “What do you want me to convey the message to the Mr.President?” “พวกคุณอยากให้ฉันไปบอกอะไรกับมิสเตอร์เพรสลิเด็นท์บ้าง” ซึ่ง จิมมี คาร์เตอร์ เป็นประธานาธิบดีที่ชูเรื่องสิทธิมนุษยชนมากที่สุดของอเมริกา สุธรรมก็พูด แต่ฉันก็ลืมแล้วว่าพูดอะไร (หัวเราะ)

“จากเหตุการณ์นั้นไม่นาน ก็มีการนิรโทษกรรม เขาก็ปล่อยตัวพวกเรา ฉันก็ตกใจ...เฮ้ย ปล่อยยังไงวะ พ่อแม่เอาเสื้อผ้ามาให้เราใส่”

15 กันยายน 2521 พลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ นำ ‘พระราชบัญญัตินิรโทษกรรมแก่ผู้ซึ่งกระทำความผิดในการชุมนุมในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ระหว่างวันที่ 4 ถึงวันที่ 6 ตุลาคม

2519' ผ่านเข้าสภา หนึ่งวันหลังจากนั้น ผู้ต้องหา
คดี 6 ตุลา 18 คน ได้รับอิสรภาพ สองวันหลังจากนั้น อดีตผู้
ต้องหาทั้ง 18 คนเดินทางกลับบ้านของพลเอกเกรียงศักดิ์ ก่อนที่
นายกรัฐมนตรีจะบอกพวกเขา ก่อนจากลาว่า

“เอาความขมขึ้นไปทิ้งแม่โขง”

7.

ระหว่างปี 2519-2520 เกิดการเคลื่อนไหวสิทธิมนุษยชนสากล ทั้งในการนิยามความหมาย การบันทึกข้อมูล การรณรงค์และการส่งเสริมมนุษยชน ในปี 2520 ปราบกฏการเคลื่อนไหวขององค์กรนิรโทษกรรมสากลหรือ AI (Amnesty International) ซึ่งตั้งมาแล้ว 15 ปีในตอนนั้น[xi]

ไทเรล ฮาเบอร์คอร์น ค้นเอกสารในหอจดหมายเหตุของกระทรวงการต่างประเทศ พบแฟ้มเก็บจดหมาย 88 ฉบับจากสมาชิกของ AI ที่พูดถึงนักโทษการเมือง 18 คนในตอนนั้น[xii]

ในตอนที กศส. รวบรวมข้อมูลการละเมิดสิทธิมนุษยชนในประเทศไทย ช่วงปี 2520-2521 จากการเยี่ยมผู้ต้องหา คดี 6 ตุลา และผู้ต้องหาคดีภัยสังคม รวมถึงข้อมูลจากการเยี่ยมญาติของผู้ต้องหา หนังสือร้องเรียน ฯลฯ ลัดดาวัลย์ เล่าว่า ข้อมูลจากข่าวสารทิศจะถูกแปลเป็นภาษาอังกฤษ พิมพ์ลงบนกระดาษบรรจุใส่ซองอย่างมิดชิด ก่อนจะถูกส่งไปให้ชายคนหนึ่งชื่อ นิโคลัส เบนเนตต์

“เขาเป็นคนที่มีความผูกพันกับการเมืองไทยในสมัยนั้นมาก นิ

โคลัส เบนเนตต์ ตอนนั้นเขาเป็นที่ปรึกษายูเนสโก แต่ก็ยังเป็นนักสิทธิมนุษยชนด้วย เขาเป็นชาวอังกฤษที่ต่อสู้เรื่องสิทธิมนุษยชน เขาทำงานการศึกษาในระบบเพื่อให้คนตระหนักถึงสิทธิ เขาเข้ามาอยู่เมืองไทยในตอนนั้น เป็นที่ปรึกษาให้กับผู้นำนักศึกษาหลายคนในช่วงนั้น เมื่อเกิดเหตุการณ์ 6 ตุลา ก็ถือว่าเขาอยู่ในแวดวงเครือข่ายที่ก่อตั้งขึ้นมา ก็มาช่วยกันเต็มที่

“เราประชุมกันทุกวันเสาร์ นิโคลัสจะเล่าให้พวกเราฟังถึงความคืบหน้า เช่น เขาเพิ่งได้รับจดหมายตอบจากต่างประเทศมาแบบนี้ละ หรือเขาโทรศัพท์คุยกับองค์กรต่างประเทศอย่างนี้ละ องค์กรสิทธิต้องการรู้ข้อมูลแบบนี้

“ตำรวจมาที่สำนักงานเกือบทุกวัน สมัยนั้นเขาเรียกสันติบาล พวกสันติบาลจะคุ้นเคยกับพวกเรามาก เขาถามอะไรเราก็บอกหมดทุกอย่าง “คุณอยากนั่งฟังเราประชุมด้วยกันก็ได้นะ” เราก็ให้เขาฟัง เขาก็มานั่งร่วมประชุมด้วย เราทำงานเปิดเผย ไม่ได้ทำอะไรผิด ไม่ได้ไปวิจารณ์การเมือง

“การเยี่ยมผู้ต้องหาเป็นการแก้ปัญหา ไม่ให้ขยายความขัดแย้ง เยี่ยมทั้งผู้ต้องหาและญาติของเขา เราไปเยี่ยมครอบครัวของอภินันท์ บัวหรรณี ไปให้กำลังใจกับครอบครัวของเขา และอีกหลายคน งานของเราคือไปเยี่ยม ไปหาข้อมูล เก็บข้อมูล แต่ที่สำคัญก็คือว่าเราจัดการอย่างไรกับข้อมูล เรานำข้อมูลมาเขียนรายงาน อันนี้คือความลับเลย ความลับตอนนี้ก็เปิดเผยหลังจาก 40 ปี” (หัวเราะ)

แต่ความกระฉ่างแจ้วของ 6 ตุลา ยังถูกบดบังอย่างไม่เป็นธรรม เหมือนเมืองที่เมฆบังบดแสงอาทิตย์ ทึมเทาและชวนเศร้า

8.

ห้าปีหลัง 6 ตุลา หนึ่งปีหลังนโยบาย 66/2523 สรกลเข้าเป็น
นักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในปี 2524

“แม้เวลาผ่านมา 4-5 ปี แต่กลิ่นยังชัด ธรรมศาสตร์มีแนวคิด
การต่อสู้ตลอดเวลา ผมเข้าไปเรียนก็รับเรื่องนี้ได้เต็มที่ ผมก็ทำ
กิจกรรมนักศึกษา จัดงานรำลึก 14 ตุลา 2516 จัดงานรำลึก
6 ตุลา 2519 เมื่อเป็นผู้จัดงาน เราก็ต้องเรียนรู้ข้อเท็จจริง
ของเหตุการณ์ ช่วงนั้นพี่เจียบ (อภิรักษ์) พี่วิโรจน์ (ตั้ง
วาณิชย์) ก็กลับมา พี่เจียบเรียนจบไล่กันกับผม พวกเขากลับ
มาเรียนหลังจากถูกปล่อยตัวจากคุกในปี 2521 พี่ธงชัย (วินิจ
จะกุล) เป็นแขกประจำของกลุ่มกิจกรรมนักศึกษา อาจารย์
เกษียร (เตชะพีระ) พี่โต สมศักดิ์ (เจียมธีรสกุล) อาจารย์
สมคิด (เลิศไพฑูรย์) ก็แวะเวียนเข้ามาอยู่ในช่วงเวลานั้น ผม
ได้สัมผัสผู้คนที่ผ่านเหตุการณ์นั้นมาตลอด”

หลังจากนั้น เขาเริ่มต้นอาชีพสื่อมวลชนตราប់ปัจจุบัน ในฐานะคน
ข่าว สรกลสัมภาษณ์นักการเมืองมากมายมาตลอดเวลากว่า 30
ปี เขาเข้าใจว่าทำไมต้องเกิดเหตุการณ์นั้นขึ้น เข้าใจในสภาพตาม
ที่มันเป็นจริง

“ยิ่งพอมาทำงานข่าว เราได้ผ่านเหตุการณ์ทางการเมือง เมื่อ
มองย้อนกลับไป เราก็เริ่มเข้าใจว่าทำไมเหตุการณ์นั้นจึงเกิด
ขึ้น ผมเข้าใจวิธีคิดของทหารมากขึ้น เข้าใจวิธีคิดของคนมี
อำนาจและกลัวจะสูญเสียอำนาจมากขึ้น พออ่านประวัติศาสตร์
ในช่วงเวลานั้นผมเข้าใจว่าทำไมเขากลัว ผมพูดคุยกับพี่ๆ ที่
ทำกิจกรรมนักศึกษาในช่วงนั้น ก็ต้องยอมรับว่าพวกเขามี
ความคิดสังคมนิยมอยู่บ้าง แต่ประเด็นสำคัญของเรื่องนี้ก็คือ
เราไม่ควรใช้ความรุนแรงตอบโต้กัน มันเป็นความคิดทางการเมือง

เมืองที่แตกต่างกันเท่านั้นเอง แต่เหตุการณ์ 6 ตุลาคม เป็นการใช้ความรุนแรง กระทำต่อคนอย่างโหดเหี้ยม มองเขาเป็นศัตรูเหมือนเขาไม่ใช่มนุษย์ มองเขาไม่ใช่มนุษย์ จะทำอะไรกับเขาก็ได้ ตอกลิ้ม แขว่นคอ ซึ่งมันไม่ควรเกิดขึ้น เพราะเพียงแค่ความเชื่อที่ต่างกันเท่านั้นเองหรือ”

คำถามของสรกมลถูกตอบ โดยสภาพปัจจุบันของสังคมไทย ไม่ว่าจะ เป็นเหตุการณ์ความรุนแรงทางการเมืองตั้งแต่ ปี 2535 และ 2553 ยังไม่นับความตายร้ายทางบนถนนความ ชัดแย้งทางการเมืองที่เกิดกับผู้คนทุกฝั่งความคิด รัฐประหารที่ผุด เกิดแต่ไม่ดับ ฝืนลักษณะธรรมชาติ ไม่ว่าจะปี 2534, 2549 และ 2557

หรือเราเป็นเพียงเงาของนาฬิกาแดดรัฐทหาร

9.

“ฉันนึกว่าฉันจะเป็นนักโทษศาลทหารรุ่นสุดท้ายแล้ว ประเทศไทยไม่ควรจะมีอีกแล้ว ในยุคนี้ยังมีอีกเหอ ในยุคที่มี อินเทอร์เน็ต มีไลน์ มีเฟซบุ๊ก ยังมาจับคนขึ้นศาลทหารได้อีก”

วิโรจน์ เกิดในยุคจอมพล ป.พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี เมื่ออายุ 2 ขวบ เกิดรัฐประหารในปี 2494 กระทั่งวัย 70 เขา เรียนรู้โลกและชีวิต สูดอากาศหายใจเข้าออกในยุคของพลเอก ประยุทธ์ จันทร์โอชา หากคำนวณเล่นๆ จะพบว่า ในช่วงชีวิตของ วิโรจน์ เขาพบพานกับการรัฐประหารทั้งสิ้น 11 ครั้ง

มากเกินไปไหมสำหรับชีวิตคนคนหนึ่ง

“คุณเชื่อมั๊ย มันมีช่วงเวลาหนึ่งที่เรารู้ไม่ได้ว่าใครเป็น

ผบ.ทบ.” สรกล ชวนย้อนกลับไปในเวลาที่ยังคงคนไทยอาจหลงลืมไปแล้ว “เวลามีปัญหาการเมืองนักข่าวจะยื่นไมค์ไปที่ ผบ.ทบ. แต่ช่วงเวลาหลังจากปี 2535 ไม่มีใครยื่นไมค์ไปที่ ผบ.ทบ. แล้ว ผบ.ทบ. ก็ไม่กล้าให้ความเห็นทางการเมือง กระทั่งปี 2549 ทุกอย่างก็เปลี่ยนไป สิ่งเก่าหมูนวนกลับมา แต่โลกยุคใหม่ทหารคุมสื่อไม่ได้แล้วครับ ทหารเองก็รู้ว่าโซเชียลมีเดียมีพลาณูภาพมาก แต่การควบคุมสื่อเป็นคนละเรื่องกับการบังคับใช้อำนาจ”

“ในเหตุการณ์ 14 ตุลา ในเหตุการณ์ 6 ตุลา คุณเรียกร้องอะไรตอนนั้น” วิโรจน์ตั้งคำถามกับสังคมไทย “บางการเรียกร้องผิด บางการเรียกร้องถูก บางคนจะเอาสังคมนิยมซึ่งตอนนั้นแรงมาก แต่ก็มีเสียงหนึ่งทีบอกว่า จะเอาประชาธิปไตย แล้วเสียงนี้ไม่เคยตายไม่เคยหายไปไหน ‘เราจะต่อสู้เพื่อประชาธิปไตย’ เสียงนี้ไม่เคยตาย แล้วก็ปะทุขึ้นมาเป็นไทยรักไทย เป็นเพื่อไทย เป็น ธนาธร ซึ่งฉันตามไม่ทัน ฉันยอมแพ้ (หัวเราะ) เพราะว่าฉันเป็นคนที่ไม่ใช้อินเทอร์เน็ต จนกระทั่งไปเป็นฟรีเซนเตอร์ถึงเช้า แล้วเข้าแก๊งบังคับให้ใช้ ฉันถึงได้รู้ว่า อ้อ อานุภาพมันขนาดไหน”

วิโรจน์เอื้อมมือหยิบสมาร์ตโฟนที่วางบน โต๊ะก่อนจะชูขึ้นเหนือศีรษะแล้วค้างไว้เนิ่นนาน

“นี่คือศาสนาของคนรุ่นใหม่ ในนี้เต็มไปด้วย human right สิทธิมนุษยชนไม่ได้ถูกสอนอยู่ในโรงเรียน แต่วันนี้ทุกคนมีสิทธิในการแสดงความคิดเห็น one man one vote, one man one idea, one man one opinion, one man one suggestion มันอยู่ในนี้เต็มไปหมด this is human right.”

สมาร์ทโฟนยังถูกขูดอยู่เช่นนั้น ในนั้นมีระลอกคลื่นเหมือนคลื่นใน
แม่น้ำแยงซี

‘คลื่นในแยงซี คลื่นหลังต้องดันคลื่นหน้า’ เป็นเช่นนี้เสมอมา เสมอ
กันทุกแม่น้ำ นี่คือความจริงในระดับเดียวกับพระอาทิตย์ ที่จะโผล่
ขึ้นมาทิศตะวันออกอยู่เสมอ.

[ii] อัทธพล ธนสานติ, คดีประวัติศาสตร์ 6 ตุลาคม 2519 : แง
มุมในليبประวัติศาสตร์

[iv] ลำดับเหตุการณ์กรณี 6 ตุลาคม
2519 <https://doct6.com>

[v] ภาพยนตร์สารคดีเรื่อง สองพี่น้อง (The Two
Brothers) ภายใต้การผลิตของโครงการ ‘บันทึก 6 ตุลา’
(Documentation of Oct 6)

[ix] สุรชาติ บำรุงสุข, 40 ปี รัฐประหาร 26 มีนาคม
(1) รำลึก “พลเอกฉลาต หิรัญศิริ”

[x] ธนาพล อิวสกุล ชัยวัช ตุลาธน, การต่อสู้ของจำเลยคดี 6
ตุลาภายใต้กระบวนการ (อ) ยุติธรรมหลังการรัฐประหาร 6
ตุลาคม 2519

[xi] ไทเรล ฮาเบอร์คอร์น กับงานศึกษาหัวเลี้ยวหัวต่อ ‘การ

นโรชกรรม' ช่วง 6 ตุลา